

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЗАКОН
ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ

Кожному з нас траплялося чути, як люди сваряться між собою. Іноді це звучить кумедно, іноді – просто неприємно; але хай там як, а я переконаний: послухавши, що саме кажуть у таких ситуаціях, можна з'ясувати дещо вельми важливе. Кажуть же тоді приблизно так: "А якби з тобою так повелися, то ти якої б заспівав, га? – Це моє місце, я перший прийшов. – Дай йому спокій, він тобі нічого не зробив. – Чого лізеш поперед батька в пекло? – Поділися зі мною помаранчею, я ж із тобою ділився. – Ну ж бо, ти обіцяв". Фрази такого ґтибу щодня кажуть усі – як освічені, так і неосвічені, як діти, так і дорослі.

Мені тут цікаво ось що: той, хто говорить подібні слова, не просто повідомляє, що поведінка іншого йому не до вподоби. Він посилається на певний стандарт поведінки, з яким мав би бути обізнаний і співрозмовник. А співрозмовник у край рідко відповідає: «Йди до біса зі своїми стандартами!». Натомість завжди намагається показати: насправді його поведінка врозріз зі стандартом не йде, а якщо й іде, то це можна виправдати тими чи іншими особливими обставинами. Він удає, ніби якраз у цій-от конкретній ситуації існує якась виняткова причина, через яку той, хто прийшов перший, має своїм місцем поступитися; твердить, що з ним помаранчею поділилися за зовсім інших умов; заявляє, що з певних причин дотримуватися своєї обіцянки тепер не мусить. Створюється стійке враження, наче обидві сторони мають на думці щось на взірець закону, або ж правила чесної гри, пристойної поведінки, моралі чи як там іще його можна назвати, щодо якого сягнули згоди

раніше. Так воно і є насправді. Якби це було не так, вони могли б, звісно, побитися між собою, ніби тварини, але сваритися в людському розумінні цього слова не зуміли б. Адже сварка – це, по суті, намагання довести, що інший поводиться неправильно. Якби між нами не існувало своєрідної угоди стосовно того, що таке правильно і що таке неправильно, це намагання не мало б сенсу; схожим чином не було б сенсу казати, що футболіст на полі вчинив порушення, якби не існувало певної згоди щодо правил, за якими грають у футбол. Такий-от закон чи правило, яке визначає, що правильно, а що – неправильно, називався колись "законом природи". Говорячи про закони природи сьогодні, ми здебільшого маємо на думці щось таке, як земне тяжіння, спадковість чи закони хімії. Та коли мислителі прадавніх часів назвали закон про правильне і неправильне "законом природи", то насправді мали на думці закон природи людської. Як над усіма фізичними тілами панує закон земного тяжіння, а над усіма живими організмами – біологічні закони, вважали вони, так само має існувати й закон для істоти, званої людиною, – з тією великою різницею, що фізичне тіло не здатне обирати, підлягати йому закону земного тяжіння чи ні, а от людина має право вибору: коритися закону людської природи або його порушувати.

Можна поглянути на це й під іншим кутом. Щомиті кожна людина підлягає дії кількох різних законів, але тільки одним може знехтувати. Як фізичне тіло, вона зазнає впливу земного тяжіння і не зважати на нього не здатна: якщо залишити її без підтримки у повітрі, то права вибору – падати чи не падати – у неї буде не більше, ніж у каменя. Як живий організм, вона підпадає під дію різних біологічних законів й ігнорувати їх може не більше, ніж тварина. Отже, людина не спроможна переступати ті закони, які розділяє з іншими тілами й організмами; ті ж закони, які притаманні лише людській природі, закони, які не поширюються ні на тварин, ні на рослини, ні на неорганічні тіла, – тільки ці закони людина може знехтувати, якщо прийме таке рішення.

Законом природи цей закон назвали тому, що люди вважали, ніби кожен обізнаний із ним від природи, тож спеціально навчати цьому закону нікого не треба. Водночас ніхто не думав, звісно, що не трапиться десь-колись одного чи двох індивідів, які його не знають; так само можна натрапити іноді на дальтоніків і на тих, хто не має музичного слуху. Проте, якщо брати людство в цілому, вважали вони, то людське поняття про пристойну чи належну поведінку очевидне для кожного. І, як на мене, мали рацію. Адже інакше все те, що ми кажемо, наприклад, про війну, просто не мало б сенсу. Справді, який був би сенс казати, що ворог чинить неправильно, якби не існувало того, що правильно? Нацисти у глибині душі знали це так само добре, як ми, і власне цим знанням мали б керуватися. Якби вони не мали жодного уявлення про те, що таке правильно, то нам, можливо, все одно довелось би з ними воювати, але звинувачувати їх у цій війні можна було б тоді не більше, ніж у “не такому” кольорі волосся.

Дехто, наскільки мені відомо, стверджує, що ідея про закон природи, або ж належну поведінку – безпідставна, бо для різних цивілізацій і різних епох характерні зовсім різні системи моральних цінностей.

Та це не так. Погляди на мораль справді розходилися, проте цілковитої відмінності між ними не існувало ніколи. Якщо завдати собі клопоту порівняти моральне вчення, скажімо, давніх єгиптян, вавилонян, індійців, китайців, греків і римлян, то схожість цих учень між собою і їхня близькість нам справді вражає. Деякі докази на користь цього я узагальнив у додатку до іншої своєї книжки – «Людина скасовується»; тут же, думаю, вистачить попросити читача замислитися над тим, у чому полягала б така абсолютно інша мораль. Уявіть собі країну, де захоплювалися б тими, хто накивав п'ятами з поля бою, або пишалися б, обвівши навколо пальця всіх, хто вчинив нам найбільше добра. Ще можна уявити край, де два додати два буде п'ять. У поглядах на те, де слід виявляти якомога менше себелюбства – у стосунках із рідними, зі співвітчизниками

чи взагалі з усіма, – люди різнилися. Але завжди погоджувалися, що ставити на чільне місце самого себе не годиться. Захоплення себелюбство не викликало ніколи. Різнилися люди й у ставленні до того, скількох дружин треба мати – одну чи чотирьох. Але завжди погоджувалися, що брати кожную жінку, яка впала в око, не можна.

Та найцікавіше ось що: коли б вам не трапилася людина, яка твердитиме, що не вірить у реальність правильного і неправильного, не мине й хвилини, як та ж таки людина апелюватиме до того, що сама допіру заперечувала. Вона може не дотримати обіцянки, яку вам дала, але якщо ви спробуєте самі порушити свою обіцянку, то й оком не встигнете змигнути, як почуєте скарги на те, що це, мовляв, несправедливо. Представники певної держави можуть заявляти, що договори нічого не варті, і тут-таки самі собі суперечать, кажучи, що договір, який вони мають намір порушити, – несправедливий. Але ж якщо договори нічого не варті, а чогось такого як правильне і неправильне – інакше кажучи, закону природи – не існує, то яка різниця, справедливий той договір чи несправедливий? Ніхто ж не тягнув їх за язик і не змушував показувати, що, всупереч усім словам, закон природи відомий їм так само, як і всім решта.

Отже, доведеться-таки нам, схоже, повірити в реальність існування правильного і неправильного. Звісно, визначаючи, що правильно, а що – ні, люди коли-не-коли й помиляться, як помиляються, скажімо, у додаванні й відніманні чисел, але так чи інак поняття про правильне і неправильне залежить від смаку і поглядів людини не більше, ніж таблиця множення. Тепер, коли ми дійшли щодо цього згоди, я перейду до наступного питання. А суть його така: ніхто з нас по-справжньому закону природи не дотримується. Якщо серед вас є люди, які готові з цим посперечатися і вважають себе винятком, я хотів би перед ними вибачитися. Проте краще їм почитати якусь іншу книжку, бо все, про що я тут говоритиму, їх жодною мірою не стосується.

Ми ж повернемося до тих, хто залишився, тобто до звичайних людських істот; сподіваюся, ви зрозумієте мене правильно. Я тут не проповідую і, Богу відомо, не намагаюся вдавати, ніби сам краший за інших. Мені йдеться лише про те, щоб привернути увагу читачів до такого факту: цього року, або цього місяця, або, найімовірніше, сьогодні ми не зуміли поводитися так, як самі очікуємо від інших. Цьому може бути скільки завгодно найрізноманітніших виправдань. У той день, коли ви так несправедливо вчинили з дітьми, ви були страшенно втомлені. Та не зовсім чиста грошова оборудка – про неї ви вже майже й забули – підвернулася під руку, коли в кишені у вас гуляв вітер. А те, що ви пообіцяли такому-то давньому приятелю й так і не зробили – ну, якби ви знали тоді, скільки клопотів звалиться вам на голову, то ніколи нічого подібного не обіцяли б. Що ж до того, як ви поводитеся з дружиною (чоловіком) чи з сестрою (братом), то якби я тільки знав, які вони деколи набридливі, то й не дивувався б... та й хто я в біса такий, врешті-решт? Я – такий самий. Себто, мені й самому не вдається дотримуватися закону природи як слід, а коли хтось звертає на це мою увагу, то в голові у мене за мить уже аж роїться від усіляких пояснень і виправдань. Зараз, однак, річ не в тім, наскільки обгрунтовані всі ці пояснення і виправдання. Суть на томість у тому, що вони є ще одним доказом того, наскільки глибоко ми віримо у закон природи, подобається нам це чи ні. Бо ж якби ми не вірили у належну поведінку, то навряд чи так переймалися би, намагаючись виправдатися і пояснити, чому не поводитися належно, хіба ж ні? Правда ж така: ми віримо у порядність так сильно і відчуваємо на собі такий тиск цього закону, що просто не спроможні знести самого факту його порушення зі свого боку, а тому відповідальності намагаємося уникнути. Адже ви неодмінно помітите, що всі ці відчайдушні спроби пояснити і виправдати стосуються лише тих випадків, коли неналежно поведимося ми самі. Тільки поганій настрій ми кладемо на карб утомі, тривозі чи голоду; добрий настрій натомість приписуємо собі.

Власне ці два пункти я й хотів озвучити. Перше: по всій земній кулі людям притаманна така-от цікава ідея про те, що вони мають поводитися певним чином, і позбутися цієї думки дійсно годі. Друге: насправді люди так не поводяться. Із законом природи вони обізнані – і його порушують. На цих двох фактах ґрунтується все наше осмислення самих себе й усесвіту, в якому ми живемо.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КІЛЬКА ЗАПЕРЕЧЕНЬ

Якщо два наведені вище твердження – основа, то, перш ніж рушити далі, варто зупинитися, щоб зробити її трохи міцнішою. Деякі з надісланих мені листів свідчать, що людей, яким важко зрозуміти, що ж це таке – закон людської природи, або ж моральний закон, або ж правило належної поведінки, – навколо таки чимало.

Дехто, приміром, пише: «А раптом те, що ви називаєте моральним законом, – це просто наш стадний інстинкт, який розвинувся в нас так само, як усі інші наші інстинкти?». Можливо, ми маємо стадний інстинкт, я цього не заперечую, але під моральним законом у мене на думці щось інше. Усім знайоме почуття, коли нами керує інстинкт – чи то материнська любов, чи статевий потяг, чи загроза голоду. Тоді в нас з'являється сильне бажання, ба навіть прагнення діяти певним чином. І звісно, інколи ми справді відчуваємо власне таке бажання допомогти іншій людині; породжує те бажання, безперечно, стадний інстинкт. Але відчувати бажання допомогти – це щось зовсім інакше, ніж відчувати, що мушиш допомогти, хочеш того чи ні. Припустимо, ви чуєте крик про допомогу від людини, яка опинилася в небезпеці. Вас, вірогідно, охоплять два бажання – бажання допомогти (унаслідок стадного інстинкту) і бажання триматися подалі від небезпеки (унаслідок інстинкту самозбереження). Та на додачу до цих двох імпульсів ви відчуєте ще й третій: він казатиме, що імпульсу допомогти слід скоритися, а от імпульс забратися звідтіля геть треба погамувати. Те, що розсуджує між двома інстинктами і вирішує, до котрого з них варто схилитися, саме інстинктом бути не може. З таким

самим успіхом можна стверджувати, ніби аркуш з нотами, де вказано, що у певний момент треба натиснути не будь-яку клавішу фортеп'яно, а власне цю, сам є однією із цих клавіш. Моральний закон каже нам, яку мелодію грати; інстинкти ж – це просто клавіші.

У тому, що моральний закон – це не просто один із наших інстинктів, можна переконатися ще й інакше. Якщо два інстинкти борються між собою, і в думках у нас – тільки вони і нічого більше, то перемогти, очевидно, має найсильніший. А проте в ті моменти, коли ми свідомі існування морального закону найбільше, він зазвичай спонукає нас іти за слабшим з двох імпульсів, які тоді відчуваємо. Бажання бути у безпеці, ймовірно, значно сильніше за бажання допомогти людині, яка тоне, але моральний закон усе одно велить кидатися на допомогу. Поза тим, він часто каже нам спробувати зробити правильний імпульс потужнішим, аніж той є від природи, правда ж? Хочу сказати, нерідко ми вважаємо своїм обов'язком розворушити в собі стадний інстинкт – розбурхати уяву, пробудити жаль і так далі, щоб набратися духу й учинити правильно. Зрозуміло, що, спонукаючи інстинкт виявлятися сильніше, ніж звичайно, ми діємо не інстинктивно. Те, що каже: «Твій стадний інстинкт спить. Розбуди його», – саме стадним інстинктом бути не може. Те, що наказує нам власне цю ноту зіграти голосніше, не може саме бути нотою.

Можна поглянути на все це ще інакше. Отже, якби моральний закон був одним з інстинктів, ми мали б бути спроможні вказати певний конкретний імпульс у нас всередині, який завжди спонукав би до того, що називаємо “добрим”, завжди узгоджувався би з правилом належної поведінки. Але зробити цього ми не можемо. Серед властивих нам імпульсів немає жодного, якого моральний закон ніколи не звелів би погамувати, і жодного, якого він ніколи не спонукав би зробити потужним. Не слід вважати, що деякі наші імпульси, наприклад, материнська любов чи патріотизм, – добрі, а інші, приміром, статевий потяг чи інстинкт боротьби, – погані; це